

А. В. ХАРЧЕНКО, канд. іст. наук, ст. викладач, НТУ «ХПІ»

КУПЕЦЬКА РОДИНА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті автор досліджує демографічні аспекти розвитку купецької родини Харківської губернії. Історико-демографічне вивчення купецької родини регіону дозволило визначити основні тенденції та напрямки цього розвитку. Як основна тенденція простежується спрощення родинної структури. Така ситуація певним чином відповідала так званій «східній» демографічній моделі.

Ключові слова: демографія, купецька родина, проста родина, складна родина, Харківська губернія.

Постановка проблеми. Вивчення демографічних характеристик має велике значення і вже давно привертає увагу спеціалістів завданням яких є дослідження родини з позицій різних галузей науки. Шлюб і родина – це ті інститути, в яких втілюється соціальний характер демографічних процесів і через які проявляється вплив на демографічні аспекти соціально-економічних факторів [297, с. 13].

Мета статті. Питанням є визначення моделі демографічної поведінки, яка переважала в середовищі купецтва Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Чи розпочався в цей період, а якщо розпочався, то, коли саме, перехід від традиційної моделі, що тривалий час була притаманна Східній Європі, до західноєвропейської сучасної моделі.

Виклад основного матеріалу. Для першої демографічної моделі, яка в західноєвропейській історіографії отримала назву «східної», характерними вважають: великий кількісний склад родини; невелику частку осіб, що залишалися самотніми і вели власне господарство; низьку пропорцію родин простих форм і значну пропорцію складних, багатопокілних сімей; ранню та універсальну шлюбність; багатодітність, тощо [531; 536]. Друга, так звана «європейська» модель, є протилежністю «східній» за всіма вищенаведеними параметрами.

В історичних джерелах, особливо кінця XVIII – першої половини XIX ст., населення фіксувалося не тільки і не стільки як сукупність окремих осіб в родині, а саме як сукупність голів родин. Слід зауважити, що соціальні умови міського життя – складні і різноманітні, впливали на суттєву диференціацію всередині купецької верстви і призводили до досить значних ухилів від середніх демографічних показників. Крім того, розмір родини значною мірою визначався існуючою шкалою моральних цінностей, тобто носив етичне забарвлення. На жаль, майже немає даних, що дозволили б дослідити людиність купецтва Харківської губернії з точки зору національної приналежності окремих його представників.

Архівні матеріали, які містять інформацію про демографічну характеристику населення мають певні особливості. Такі масові статистичні джерела дозволяють аналізувати загальну картину і визначати тенденції демографічних процесів в середовищі купецької верстви. Демографічну статистику по Харківській губернії кінця XVIII – початку XX ст. можна умовно поділити на дві основні групи –

поточну статистику, тобто ту, що збиралась і регулярно публікувалась у виданнях різних установ – гільдійські списки і т. ін., і разові обстеження – як-то ревізії та переписи населення.

Демографічна характеристика населення Російської імперії розглядалась в багатьох працях [295; 310]. Однак в масштабах її українських губерній, зокрема Харківської, вивчались лише деякі аспекти проблеми. У сучасній практиці демографічних досліджень вивченню розмірів родини приділяється все більше уваги. Сьогодні дослідники встановили взаємозв'язок кількісного складу родини з такими аспектами родинного життя, як господарська діяльність, соціальне положення, уклад життя, внутрішньородинні відносини та ін. В сучасній практиці історико-демографічних досліджень все більше уваги приділяється вивченню розмірів та складу родин. Вивчення ролі окремого індивіда у житті родини поєднується з дослідженням інститута родини як цілісного організму [311, с. 115]. При вивченні людності родини необхідно враховувати не тільки загальну кількість членів родини, але й окремих її представників – чоловіків, жінок, дітей. Необхідним є урахування станових, національно-конфесійних та інших особливостей, а також дослідження історичної динаміки людності. Російський дослідник Л. Дарський відзначав, що розміри родини «значною мірою визначаються існуючою шкалою цінностей, тобто носять етичний характер» [321, с. 13].

При дослідженні кількісного складу сім'ї необхідним є визначення станових особливостей кількісного складу купецької родини. Специфіку купецької сім'ї дослідники вбачають у професійному чиннику. По відношенню до суспільства окрема купецька родина виконувала подвійну функцію, виступаючи з одного боку як виробник матеріальних благ, з іншого – як їх споживач. Історики пов'язують зміни кількісного складу купецької родини Російської імперії із соціально-економічними процесами, що відбувались протягом всього досліджуваного періоду і особливо прискорились у другій половині XIX ст.: розвитком капіталізму, соціальними та демографічними змінами, відживанням станової системи як такої. Всі ці чинники впливали на структуру купецької родини Харківської губернії.

Протягом кінця XVIII – початку XX ст. у масштабах Російської імперії загальною тенденцією змін людності купецької родини було зменшення її кількісного складу. Тенденції до зменшення людності купецької родини у загальноімперському вимірі відзначає російський історик Б. Миронов [425, с. 11]. В науковій літературі відзначається зменшення кількісного складу купецької родини в різних регіонах Російської імперії. Так, Ю. Гончаров повідомляє про зменшення середньої людності купецької родини Сибіру з 9 осіб в кінці XVIII ст. до 5-6 осіб на середину XIX ст., останні цифри спираються на матеріали IX ревізії населення Російської імперії (1851 р.) [311, с. 115]. І. Кусова відзначає, що родина рязанського купецтва (європейська частина імперії) зменшилась з 6,8 особи у 1782 р. до 4,9 особи у 1830 р. [389, с. 33].

Кількісний склад купецької родини Харківської губернії протягом кінця XVIII – початку XX ст. також мав тенденцію до зменшення. Однак цей процес йшов поступово, іноді прискорюючись чи гальмуючись. На підставі всебічного аналізу значної кількості джерел було досліджено людність купецьких родин міст регіону у

різні терміни періоду та з'ясовано, що середня людність купецької родини губернії протягом досліджуваного періоду коливалась в межах 3-6 осіб на родину. При цьому спостерігається доволі значне коливання середньої людності в залежності від хронологічного терміну і конкретного міста губернії. Так, найменшим був середній розмір купецької родини Харкова, який, за даними 1870 р., становив 3,2 особи на родину. Невеликими розмірами відзначались також родини сумського купецтва – на середину XIX ст. приблизно 3,5 особи на родину. Така демографічна ситуація у вищезазначених містах можливо пояснюється тим, що вони представляли собою найбільші торговельні центри всього краю, де купецтво здавна склалося як суспільна група. Наслідки таких патріархальних традицій, як багатодітність, мешкання великими родинами з невідділеними дорослими синами грали значно меншу роль в середовищі купецтва старих торговельних центрів, у порівнянні з тими містами губернії, в яких перехід до модерного міського образу життя тільки починався.

Відносно історико-демографічних змін в аспекті людності родини, що відбувались в середовищі купецтва губерньського центру потрібно зазначити наступне. Для Харкова була характерною висока концентрація купецтва (до 80% купецтва губернії наприкінці досліджуваного періоду) і за цим показником місто тяжіло до імперських столиць (Москви і Санкт-Петербургу), значно випереджаючи найбільші центри купецтва українських губерній (Київ, Одеса). Родини харківського купецтва вже мали міцні традиції міського життя з характерною для останнього демографічною поведінкою. Втім, зміни у людності харківської купецької родини протягом періоду свідчать про складність історико-демографічних процесів, що протікали в Російській імперії в XIX ст. Так, у 1811-1814 рр. людність родини харківського купецтва становила 5,8 особи [206, арк. 47-313], а у 1826-1829 рр. ці показники знизились до 5,1 особи [207, арк. 42-331]. На підставі даних, що ми маємо на 1832-1835 рр., спостерігаємо, що людність купецької родини істотно збільшилась, становлячи 6,4 особи [206, арк. 2-607]. Аналізуючи дані стосовно купецької верстви Харкова, що були зібрані під час IX ревізії населення Російської імперії 1850 р., відзначаємо очевидне зменшення людності до 5,7 осіб [209, арк. 146-1191].

Для середовища купецтва Чугуєва на початку XIX ст. характерною була досить висока середня людність сім'ї – дорівнювала 6,1 осіб на родину [163, арк. 26-41]. Подібні середні розміри купецьких родин були характерні також для купецтва Золочева [161, арк. 1-117]. та Старобільська [153, оп. 164, спр. 244, арк. 23-25]. Середня людність купецьких родин вищезазначених міст майже не змінювалась протягом всього досліджуваного періоду, дорівнюючи не менш ніж 5,8 осіб на родину. На середину XIX ст. доволі високою була людність купецьких сімей Куп'янська – 5-5,5 осіб на родину, що обумовлювалось присутністю серед місцевого купецтва певної кількості представників неміських станів, переважно селянських родин [153, арк. 19-23]. Вихідці з сільської місцевості, що поповнювали лави купецтва, не відразу звикали до міського образу життя і спочатку зберігали прихильність до збереження традиційних родинних цінностей – спільного прожиття багатьма поколіннями, багатодітності та ін.

В Охтирці, на відміну від Чугуєва, середня людність купецької родини була дещо нижчою – 4,8-5,1 осіб на родину [205, арк. 1-353]. Відносно низьку людність родини охтирського купецтва можна пояснити специфікою самого міста. В Охтирці, що мала менше населення ніж, наприклад, Куп'янськ, склався кістяк спадкового гільдійського купецтва, чисельність якого протягом всього досліджуваного періоду переважала чисельність купецтва багатьох інших міст Харківської губернії. А тому і демографічні процеси, що відбувались в середовищі купецтва, зокрема, в купецькій родині, проходили швидше, ніж в інших осередках. Мабуть такі самі обставини пояснюють близькість показників середньої людності купецьких родин Слов'янська [205, арк. 1-353] – ще одного значного економічного центру Харківської губернії. Подібний до охтирського, показник середньої людності – 4,6-4,9 осіб на родину, простежується і в середовищі купецтва Сум. Аналіз історико-демографічного процесу у вищеназваних містах дозволяє зробити висновки про наявність спільних тенденцій спрямованих на скорочення кількісного складу купецької родини вже в першій половині досліджуваного періоду.

Ці показники, що характеризують родини купецтва Харківської губернії, збігаються з аналогічними даними стосовно родин купецтва інших регіонів Російської імперії. Так, за даними Ю. Гончарова середня людність купецьких родин Сибіру на середину XIX ст. дорівнювала 6 особам на родину [309, с. 115]; І. Кусова наводить дані щодо родини рязанського купецтва на той же хронологічний період – 5,6-6,3 особи на родину [389, с. 81]; А. Боханов визначає середню чисельність московської купецької родини на рівні 5-6 осіб [281, с. 108].

Таким чином, в першій половині досліджуваного періоду ми спостерігаємо досить значне коливання кількісного складу родини. В сучасній історіографії відзначається феномен зростання міської родини в першій половині XIX ст. Так, білоруський дослідник В. Носевич стверджує, що такі обставини спростовують гіпотезу про поступово зникаючу в цей період «патріархальну» родину [430, с. 30]. До сьогодні немає чіткого пояснення цього явища, але відзначається вплив цілого комплексу обставин, що викликали таке «повернення» великої родини й відповідно збільшення людності родини в цей час. Зазвичай появу великих родин в купецтві пов'язують зі вступом селян до купецького стану (саме для цієї групи були характерні великі багатопокілнні родини). Однак дослідження джерел формування губернського купецтва в першій половині XIX ст. не підтверджує такої тези.

Якщо для купецтва Куп'янська, Вовчанська, Старобільська суттєвим джерелом поповнення дійсно виступало селянство, а самі представники купецтва нерідко мешкали в сільській місцевості, то на відміну від них, купецтво Харкова, Сум, Слов'янська, Охтирки було більш монолітним і процеси соціальної мобільності проходили тут здебільшого на горизонтальному рівні, тобто купецтво цих міст поповнювало свої лави переважно за рахунок вихідців з місцевих родин та купців з міст інших губерній імперії, здебільшого з регіонів України та Центральної Росії. Так, досліджуючи шляхи формування купецтва Харкова за матеріалами IX ревізії 1850 р. приходимо до висновку, що переважна більшість купців були вихідцями з міських станів Харкова та городян краю або представників міст інших регіонів. Лише 12% харківських купців походили з селянського стану [209, арк. 146-1191].

Ситуація не змінювалась і надалі. Так, у 1861р. з 35 осіб, зарахованих до харківського купецтва, 27 осіб були вихідцями з міських станів й тільки двоє походили з селян [201, арк. 1-193]. Тільки в пореформений час ситуація дещо змінилась і частка селянства в купецтві міст губернії почала збільшуватись. В пошуках пояснення збільшення кількісного складу купецької родини на початку другої третини XIX ст. неможна відкидати роль усталених в демографічній поведінці стереотипів які завжди є доволі жорсткими та стійкими в зберіганні. Прикладом таких поведінкових стереотипів можна назвати тяжіння традиційної родини до багатодітності тощо.

Втім, під час великих соціально-економічних зрушень в Російській імперії, пов'язаних з всебічними реформами 1860-х рр. XIX ст., традиційний уклад життя, особливо в його міському варіанті, доволі швидко розпадався. Підтвердженням цієї тези можуть слугувати ті демографічні зміни, що набули з цього часу невідворотнього спрямування. В більшості міст Харківської губернії в цей час спостерігаємо скорочення середньої людності купецьких родин. Наприклад, аналіз гільдійського списку харківського купецтва за 1870 р. дає змогу відзначити різке зменшення людності родини до 3,2 осіб [205, арк. 1-353]. Наведені дані заперечують існуючу в історіографії тезу про зростання людності купецької родини в післяреформений період, що начебто був пов'язаний з процесами оновлюваності верстви через припис до стану родин тільки-но звільнених з кріпацтва селян [543, с. 36].

Те саме можна сказати про тезу щодо пришвидшення скорочення кількісного складу родини купця на початку XX ст., коли нібито реформи оподаткування верстви призвели до перетворення її привілеїв на фікцію, викликавши відтік купецьких сімей з верстви і справжню демографічну кризу, що і відбилась на падінні людності родини [431, с. 71]. У подальші роки зберігалась тенденція до зменшення людності купецької родини Харкова. Так, за гільдійським списком 1882 р., спостерігалось подальше скорочення людності родини до 2,8 осіб [249, арк. 2-245]. Виникають деякі сумніви щодо вірогідності останнього показника. Треба зазначити, що відомості губернського статистичного комітету та документація казенної палати, наприклад гільдійські списки, за період 80-х рр. XIX ст. мають суттєві розбіжності в своїх даних. Втім, якщо визнати саме ці дані вірогідними, то щодо пояснень таких змін існують і достатньо переконливі аргументи. Так, на різке скорочення людності купецької родини в цей період вплинуло істотне збільшення в середовищі харківського купецтва кількості господарств які склались з однієї особи, та господарств, представлених молодими бездітними парами. Окрім того, на зменшення кількісного складу родини продовжували впливати зміни пов'язані з модернізацією міського життя.

Незважаючи на характерні для губернського центру демографічні тенденції, людність купецьких родин інших міст губернії зменшувалась значно повільніше. Так, у Валках людність купецької родини в 70-х рр. XIX ст. становила 5,1 особи на родину, той же показник характеризував середню людність купецької родини Змиїва, у Вовчанську цей показник дорівнював 5 особам на родину [152, арк. 9-13; 151, арк. 16-18; 152, арк. 13-15]. Щодо харківського купецтва, потрібно зазначити,

що аналіз даних гільдійського списку 1893 р. демонструє збільшення людності купецької родини до 4,5 осіб [250, арк. 1-159]. Така людність родини співпадає з даними Всеросійського перепису 1897 р., за якими середня цифра людності міської родини купецтва Російської імперії становила 4,3 особи [39]. За цим показником харківська родина майже співпадала з невисокою людністю купецьких родин російських міст Томська та Рязані, де людність родини становила 4,6 осіб [311, с. 116; 389, с. 110].

На початку ХХ ст. ситуація майже не змінилася. Напередодні революції 1917 р. ці цифри залишаються майже тотожними попередньому періоду [245, арк. 32]. Таким чином, на початку ХХ ст. суттєві коливання у людності купецької родини Харківської губернії були майже відсутні, що можна пояснити деяким зниженням вертикальної соціальної мобільності верстви в цей час, а також збільшенням в цей період в губернському купецтві частки селянських та єврейських родин, для яких залишалась характерною так звана традиційна демографічна поведінка з багатодітністю, та невідокремленням повнолітніх синів від батьківського господарства.

Досить значні коливання в загальній тенденції до зменшення людності купецьких родин Харківської губернії протягом кінця ХVІІІ – на початку ХХ ст. є свідченням складного процесу соціальної модернізації купецької верстви в цей період. Процес зменшення людності купецької родини наприкінці ХІХ ст. пов'язаний з соціально-економічними процесами в суспільстві.

Незважаючи на присутню в історіографії тезу про те, що купецтву була притаманна велика родина з багатьма членами, в середовищі купецтва Харківської губернії кількість великих родин, у яких проживало більше 10 членів, була досить незначною. Прикладом великої родини купецтва наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. може виступати родина харківського купця 2-ї гільдії В. Шимбір'єва, яка складалась з 37 осіб. Це найбільша з купецьких родин губернії, які були досліджені. У родині разом зі вдовим батьком мешкали троє одружених синів з дітьми, невістка – дружина померлого сина з дітьми, та шестеро одружених онуків, четверо з яких мали своїх дітей [211, арк. 907 зв. – 908]. Великими були родина купця 1-ї гільдії Ф. Сандомирського, що складалась з 29 осіб, родина купця 3-ї гільдії А. Кожина – 24 особи, родина купця 2-ї гільдії І. Полянського, яка налічувала 21 члена [243, арк. 96 зв. – 97; 206, арк. 245 зв. – 246; 245, арк. 137 зв. – 138]. Аналіз архівних даних дає підстави стверджувати, що такі великі родини становили достатньо невелику частку (в середньому за досліджуваний період їх кількість не перевищувала 9%) від загальної кількості родин купецтва регіону.

Для купецтва краю можна виділити три групи сімей: родини, які мали від 1 до 5 членів; родини які мали від 5 до 10 членів; родини які мали більше 10 членів. У період з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. переважна кількість родин купецтва складалась з 1-5 осіб. У першій половині ХІХ ст. кількість таких родин складала половину від загальної кількості купецьких сімей. На середину ХІХ ст. родина з 1-5 членами становила більшість купецьких родин. В другій половині століття родини з 1-5 членами склали не менше 2/3 загальної кількості родин купецтва. На 1873 та 1882 рр. припадає їх найбільше кількісне зростання. Так, за гільдійським списком

Харкова 1882 р. з 294 купецьких родин які були досліджені, 107 були господарствами з 1-5 членами [249, арк. 2-245]. В Чугуєві родин з такою кількістю членів було 24 з 36 які були досліджені [205, арк. 1-353]. Потрібно зауважити, що більше третини цих родин становили господарства одинаків. Одиначами були переважно молоді чоловіки у віці від 20 до 40 років, які ще не створили своєї родини. На початку ХХ ст. тенденція до чисельної переваги родин з 1-5 членами зберігалась. Так, у Харкові у 1902 р. з 354 купецьких родин такими були 233 [251, арк. 1-120]. А в Золочеві у 1911 р. таку кількість членів мали 21 з 29 купецьких родин які були досліджені [160, арк. 1-117].

Протягом кінця ХVІІІ – на початку ХХ ст. значний відсоток родин купецтва Харківської губернії становили родини із кількістю членів від 5 до 10. У першій половині ХІХ ст. такі родини складали до половини від загальної кількості родин, не поступаючись, а іноді і перевищуючи частку родин із людністю 1-5 членів. В середовищі харківського купецтва за даними 1835 р. вони навіть отримали невелику чисельну перевагу над малими родинами [208, арк. 54-527]. У другій половині ХІХ ст. кількість родин з людністю 5-10 осіб істотно скоротилась. Особливо помітне зменшення кількості таких родин відзначалося протягом 1870-х – 1880-х рр. Деяке збільшення їх частки серед родин купецтва краю простежується на початку ХХ ст. Можливо, причиною такої ситуації був згадуваний вище запис до місцевого купецтва багатьох представників єврейської національності з великими багатодітними родинами.

Втім, господарства одинаків, все ж таки не мали необхідного для родини осередка – подружньої пари. І при окремому їх підрахунку можна стверджувати, що родина з людністю 5-10 членів, нарівні з родиною, в якій людність становила до 5 членів, були найбільш поширеними формами родини купецтва регіону протягом всього досліджуваного періоду. Аналіз даних гільдійського списку Харкова за 1893 р. підтверджує те, що родини з таким кількісним складом переважали в середовищі купецтва [250, арк. 1-159]. Тобто, на той час кількість подібних родин навіть збільшилась в порівнянні з серединою ХІХ ст. Основною формою такої родини була шлюбна пара з дітьми. Протягом другої половини ХІХ ст. спостерігається значне зменшення дитячої смертності – можливо, що саме це сприяло поступовому зростанню кількості родин цієї групи наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Родини з людністю більше 10 членів тільки на початку ХІХ ст. становили близько 1/5 від загальної кількості родин. У подальшому їх частка коливалась близько 10-15%, з тенденцією до зменшення протягом століття. Після 1860-х рр. їхня частка в загальній кількості купецьких родин Харківської губернії стрімко зменшувалась, коливаючись від 1 до 3%. Так, у 1910 р. в м. Харкові їх частка становила близько 3% (14 з 450 родин) загального числа купецьких родин [245, арк. 27-35]. А в м. Золочеві в 1911 р. ми відзначаємо тільки одну таку родину з 29 які були досліджені [160, арк. 1-117]. Це дає всі підстави стверджувати, що на той час родини з великою кількістю членів вже не були характерними для місцевого купецтва.

У дослідженнях родини велике значення має вивчення її поколінної структури [302, с. 21]. Цей показник характеризує історико-демографічні процеси, що

відбувались в купецьких родин. Для купецьких родин Харківської губернії в кінці XVIII – на початку XX ст. найбільш характерною була родина, що складалася з двох поколінь. Протягом зазначеного періоду родини з двох поколінь складали не менше 60% від загального числа купецьких родин. Зазвичай, такі родини були представлені поколіннями батьків та дітей, які були одружені або неодружені. У XIX ст. збільшилась частка родин з одним поколінням – тобто родин, що склалися з бездітної шлюбної пари, самотньої особи, родичів одного покоління тощо. Кількість таких родин зростає з 13% у 1811 р. до 30% у 1893 р. Протягом досліджуваного періоду питома вага родин, представлених трьома поколіннями, зменшилась з 21% у 1811 р. до 6% у 1902 р. Родини, представлені чотирма поколіннями, зустрічалися тільки в першій половині XIX ст. Прикладами таких родин можуть слугувати родина харківського купця Г. Мітіна у 1811 р. або родина харківської купчихи С. Смирнової у 1850 р. [206, арк. 253 зв. – 254; 209, арк. 693 зв. – 695]. Дані за другу половину XIX ст. свідчать про відсутність багатопоколінних родин. Наведені дані визначають наявність тенденції до спрощення поколінної структури родини губерньського купецтва протягом досліджуваного періоду.

Підсумовуючи вищесказане, слід наголосити на складності тих обставин, що визначали історичну динаміку людності купецької родини Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Дослідження людності родин гільдійців різних міст губернії продемонструвало розвиток певних тенденцій у демографічних процесах. Без сумніву, як основна простежується тенденція на кількісне зменшення людності сім'ї, спрощення її демографічних характеристик в різних аспектах. Такі трансформації були нерозривно пов'язані як з соціально-економічними процесами, що відбувались в Російській імперії загалом і на теренах нашого регіону зокрема, так і зі змінами у ціннісних настановленнях традиційного суспільства.

Протягом досліджуваного періоду в купецьких родин Харківської губернії відбувались соціально-економічні процеси, що вплинули на такий аспект історико-демографічного розвитку родини, як її структура. Важливість вивчення цього аспекту пов'язана з тим, що «родина відрізняється від інших систем та підсистем суспільства шлюбно-родовими підвалинами свого виникнення і своєю структурою: організацією зв'язків, взаємовідносинами людей, що входять до неї» [302, с. 18]. При дослідженні цього аспекту увагу, перш за все, привертає внутрішня та поколінна структура купецької сім'ї [349, с. 18]. При дослідженні внутрішньої структури купецької родини Харківської губернії у кінці XVIII – на початку XX ст. постають певні труднощі, пов'язані з недостатньою теоретичною розробкою цієї проблематики у вітчизняній історіографії. У науковій літературі структуру родини нерідко визначають спираючись на поняття усталені в соціології або демографії [304, с. 155]. Наприклад, російський соціолог С. І. Голод вважає, що «структура родини – це перш за все спосіб організації зв'язків між її елементами (членами родини), характер їх взаємовідносин в процесі соціально значимої діяльності» [308, с. 29]. У демографічних дослідженнях до структури родини зазвичай відносять її склад, що визначається за такими конкретними показниками, як її загальна чисельність, кількість поколінь та шлюбних пар, дітність, члени родини за ступіню і характером спорідненості, за національною приналежністю і т. ін. [297, с. 11].

Перш за все, необхідно визначити, з яких компонентів складається так звана структура родини. Насамперед, до неї відносять склад родини, що визначається за такими конкретними показниками, як загальна чисельність родини, число поколінь, кількість шлюбних пар, кількість дітей в родині, ступінь та характер споріднення та свояцтва між окремими членами родини та ін. [285, с. 22]. Структура родини також може включати організацію відносин між її членами. Крім того вона має і соціальні чинники, до яких можна віднести соціальну приналежність родини, соціальну однорідність її членів, їх освіту і професію та ін.

У рамках такого підходу вчені намагались класифікувати форми родини. Так, радянський дослідник С. Я. Вольфсон розділив родини на природні та штучні [299, с. 43]. Під природніми він розумів союз осіб, пов'язаних між собою спільним походженням від одного подружжя. Під штучною ж родиною він розумів спільне проживання братів з родинами, або родинне об'єднання осіб, що не перебували у кривому родстві. Іншим чином розумів розподіл родин С. В. Пахман: «правильніше ту родину, що складається з батьків та одружених синів, або доньок, що вийшли заміж називати складною ... родину ж, що складається лише з батьків та дітей які ще не перебувають у шлюбі, називати простою» [цит. за: 345, с. 28]. Спроби об'єднати якісні характеристики родини з її кількісними показниками призвели до створення А. Я. Боярським векторного представлення структури родини за чотирма демографічними ознаками: неповнолітні діти, батьки, повнолітні члени родини, престарілі члени родини [282, с. 73].

У 1960-80-х рр. до питання класифікації родини долучились радянські етнографи. У 1963 р. М. О. Косвен запропонував виділити два історичних типи «великої патріархальної родини»: демократичний та деспотичний [372, с. 70]. Нарешті, О. А. Ганцька запропонувала декілька схем класифікації, в залежності від різних структуроутворюючих ознак: чисельності, кількості поколінь чи шлюбних пар, дітності, характеру спорідненості тощо [302, с. 18].

У сучасній науковій літературі для простих форм родини застосовують такі поняття, як «мала родина», «нуклеарна родина», «проста родина». Для більш складних сімейних форм застосовують такі поняття, як «велика родина», «складна родина», «неподілена родина». Кожен з цих основних типів може поділятися ще на декілька. Не існує і узагальненої типології родин за їх внутрішньою структурою. На сьогодні існує не менше 10 типологій систем родини, що їх використовують сучасні дослідники [310, с. 23].

При вивченні сімейної типології родини досліджуваного періоду основним є поняття «домогосподарства», яким можна позначити місце проживання, споріднення та спільну життєдіяльність членів окремої купецької родини Харківської губернії. На підставі цього базового поняття всі родини були розподілені наступним чином. Просте сімейне домогосподарство – тобто таке, що зазвичай і називають нуклеарною родиною. Ця родина складається з подружжя і дітей, якщо вони є, або вдової особи (чоловіка або жінки) з дітьми. Подружній зв'язок – підгрунтя такої родини. При цьому окремий індивід також може прийматись як осередок родини. Розширене сімейне домогосподарство – це подружня пара разом з родичами, пов'язаними з нею прямою спорідненістю. Тобто,

родина має ту саму структуру, що й просте домогосподарство, з додатком деяких індивідів. При цьому, якщо вищезгаданий індивід є представником старшого покоління, то родина вважається висхідною, а якщо молодшого покоління – низхідною родиною. Якщо в родині присутні брати або сестри подружжя-осередку, то родина є такою, що розвивається бічною лінією. Складне сімейне домогосподарство маємо там, де декілька подружніх пар ведуть спільне господарство і поєднані між собою будь-якою ступінню спорідненості. Таке домогосподарство може розрізнятися за горизонтальним (подружжя братів) або вертикальним (батько-одружений син) зв'язком. Головна ознака такої родини – наявність у домогосподарстві додаткового подружнього осередку, крім осередку до якого належить голова родини.

У даній роботі ми здійснили поділ купецьких родин Харківської губернії кінця XVIII – початку XX ст. за наступною типологією: 1) родина яка складається з однієї особи; 2) група родичів які не мають подружнього осередка; 3) проста родина, яка складається з подружжя або подружжя та неодружених дітей; 4) розширена родина, яка складається з подружньої пари з дітьми, та родичів, які не знаходяться у шлюбних відносинах між собою; 5) складна родина, з двох та більше подружніх пар. Всі ці типи організації родини були наявні в середовищі купецтва краю. Використання даної типології обумовлено тим, що застосування більш складних систем при вивченні достатньо вузького кола об'єктів, в даному випадку купецьких родин, зменшило б наочність висновків. Крім того, використання такої, дещо узагальненої типології дозволяє з одного боку більш наочно продемонструвати зміни сімейної структури з плином часу, а з іншого під час класифікації конкретних сімей нівелювати їх різноманітні внутрішні зв'язки і об'єднувати їх в одну групу. Немає сенсу розподіляти невелику кількість родин за більшою кількістю типів. Це завадило б виявити тенденції у зміні структур купецької родини на нашому часовому відрізку.

Аналіз розподілу купецьких родин Харківської губернії за типами внутрішньої структури в різних містах регіону доводить нам, що за весь досліджуваний період в купецькому стані регіону переважала проста родина. Вона мала різні варіації: домогосподарство однієї особи; шлюбної пари з дітьми; вдовця чи вдовиці з дітьми; родичів які проживали разом без шлюбу. У першій третині XIX ст. родини таких форм становили більше 70% від загальної кількості родин. Так, у Харкові в 1829 р. зі 133 досліджених родин, 102 родини можна віднести до простих форм [207, арк. 1-331]. В 1831 р. у Чугуєві до родин з простими формами можна віднести 31 з 40 досліджених родин [162, арк. 26-41]. У другій третині XIX ст. кількість простих родин збільшується майже до 80% від загальної кількості родин. Так, у Харкові, на 1850 р. з 249 досліджених родин, до родин з простими формами можна віднести 202 родини від загальної їх кількості [209, арк. 146-1191]. На той же рік, у Куп'янську до родин з простими формами можна зарахувати 28 з 37 досліджених сімей [152, арк. 19-23]. В останню третину XIX ст. їх кількість надалі збільшується, сягаючи до 90% від загальної кількості родин купецтва. Так, у Харкові в 1893 р. з 288 купецьких родин, 262 родини відносились до простих форм [250, арк. 1-159]. А в Охтирці, у 1880 р. до простих родин відносились 26 з 28 купецьких родин [201, арк. 1-193]. На

початку ХХ ст. ми спостерігаємо таку ж ситуацію. У 1902 р. до простих родин можна віднести 319 з 354 купецьких родин Харкова, які були досліджені [251, арк. 1-120]. В 1911 р. в Золочеві до родин з простими формами можна віднести 27 з 29 досліджених родин [160, арк. 1-117].

Серед родин купецтва регіону певну частку складали родини з розширеними формами. В таких сім'ях шлюбна пара мешкала разом з родичами непрямой лінії (тобто не з батьками). В першій третині ХІХ ст. сімей з розширеними формами налічувалось біля 2,5% від загальної кількості. Так, у Харкові в 1811 р. зі 110 купецьких родин, 5 родин можна віднести до розширених форм [206, арк. 1-421]. У 1831 р. в Чугуєві до родин з розширеними формами відносились 2 з 40 досліджених купецьких родин [152, арк. 26-41]. У другій третині ХІХ ст. кількість таких родин становила біля 3,5% від загальної кількості родин. Так, у 1850 р. з 249 купецьких родин Харкова, до розширених родин можна віднести 7 з них [209, арк. 146-1191]. Того ж року в Валках була одна така купецька родина, з 17 досліджених [152, арк. 9-13]. В останній третині століття їхня частка зменшилась до 2% від загальної кількості родин. Так, у 1882 р. із 311 досліджених купецьких родин Харкова, до родин з розширеними формами можна віднести тільки 5 з них [249, арк. 2-245]. А в Чугуєві на 1887 р. мешкала тільки 1 така родина з 36 досліджених купецьких сімей [201, арк. 1-193]. На початку ХХ ст. їх кількість надалі скорочувалась. Так, у 1910 р. відзначаємо, що до розширених купецьких родин Харкова належали тільки 9 з 450 [245, арк. 1-200]. Тобто кількість розширених родин протягом кінця ХVІІІ – на початку ХХ ст. завжди була невисокою, у таких родинах мешкала досить незначна кількість харківського купецтва.

Значну частку від загальної кількості сімей становили родини купецтва зі складними формами. Крім того, в них мешкала досить значна кількість населення, що особливо стосується кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Так, на першу третину ХІХ ст. частка родин із складними формами (тобто багатопарних родин), становила до 20% від загальної кількості купецьких родин губернії. Найбільша кількість таких родин спостерігалась на початку ХІХ ст. Наприклад, в Харкові у 1811 р. із 110 купецьких родин, 25 родин мали складні форми [206, арк. 1-421]. У подальшому бачимо тенденцію до скорочення їх кількості. Втім, ця тенденція була характерною не для кожного міста губернії. Так, у 1829 р. в Харкові, їх частка зменшилась до 14% [207, арк. 1-331]. В Чугуєві на 1831 р. мешкали 7 таких купецьких родин з 40 досліджених [152, арк. 26-41]. А в Старобільську на 1832 р. з 19 родин місцевого купецтва 9 відносились до родин зі складними формами [152, арк. 23 зв. – 25]. У другій третині ХІХ ст. кількість складних за формою купецьких родин зберігалась приблизно на тому ж, достатньо високому рівні – біля 20%, що було характерним для початку ХІХ ст. Тільки в останній третині ХІХ ст. тенденція до зменшення кількості родин зі складними формами набуває постійності. В цей період відбувається різке скорочення числа таких родин, і їх частка в загальній кількості не перевищує 5%. Так, на 1887 р. в Чугуєві спостерігаємо наявність трьох таких купецьких родин з 36 досліджених [199, арк. 1-193]. У Харкові на 1893 р. з 288 досліджених родин, до складних форм можна віднести тільки 14 з них [250,

арк. 1-159]. На початку ХХ ст. тенденція зберігається. Так, на 1902 р. до складних родин можна віднести 20 з 354 купецьких родин Харкова [251, арк. 1-120].

Аналіз купецьких родин Харківської губернії за різними типами внутрішньої структури дозволяє зробити висновок, що переважаючим типом купецької родини краю протягом кінця ХVІІІ – на початку ХХ ст. було господарство однієї шлюбної пари. Родини такого типу в середовищі купецтва губернії були представлені шлюбною парою з дітьми або без дітей, а також шлюбною парою, яка проживала разом із вдовими батьками. Протягом досліджуваного періоду спостерігається тенденція до збільшення частки родин цього типу від загальної кількості купецьких родин. З кінця ХVІІІ ст. родини з однією шлюбною парою складали більше 60% від загальної кількості купецьких родин. Так, у 1829 р. в Харкові зі 133 досліджених купецьких родин, 72 родини мали у своєму складі 1 шлюбну пару [207, арк. 1-331]. В Чугуєві, на 1831 р. до таких родин відносились 27 купецьких родин з 40 сімей які були досліджені [152, арк. 26-41]. У подальшому частка таких родин дещо знизилась, і тільки наприкінці ХІХ ст. перевищила 70%. Протягом досліджуваного періоду у родинах такого типу мешкала більшість купецтва краю. Протягом першої половини ХІХ ст. кількість купців які мешкали в родинах з однією шлюбною парою постійно перевищувала 50% від загального числа купецьких сімей. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ця цифра постійно зростала, складаючи наприклад 74% купецьких родин Харкова у 1893 р., понад 70% купецьких родин міста в 1910 р. та золочевського купецтва в 1911 р. [250, арк. 1-159; 243, арк. 17; 160, арк. 1-117].

Багатопарні родини у середовищі купецтва губернії становили на початку ХІХ ст. досить значну кількість – до 25%, до того ж в них мешкало до 40% населення. В першій половині ХІХ ст. кількість таких родин коливалася в межах 20-25%, а кількість населення, яке мешкало в них, становила більше 40% від загальної кількості купецтва краю.

Феномен зростання кількості великих родин в середовищі харківського купецтва в цей період вже відзначався вище. На нашу думку, таке збільшення кількості багатопарних родин було дещо штучним і не відповідало дійсному числу таких родин серед купецтва Харківської губернії. За часів царювання Миколи І держава контролювала виконання норм сімейного законодавства. Так, під час ревізій населення вимагали чіткого дотримання існуючих законодавчих положень в сімейній сфері. Однією з підвалин родинного життя вважали збереження пріоритету голови родини. За головою сім'ї рахувались родини його синів або інших родичів, навіть якщо фактично діти мешкали окремо, але при цьому не мали офіційного дозволу на таке відокремлення від батьківського господарства. Таким чином, у ревізійських сказках записувались родини з багатьма поколіннями та декількома десятками членів, в той час як в реальності родина мешкала окремо в різних домівках. Саме під час однієї такої ревізії 1850 р. в одній купецькій родині Харкова були записані купець Г. Ханайченков, з яким мешкало троє його одружених синів (старшому з яких вже виповнилося 47 років), та родина купчихи С. Смирнової, в якій із вдовицею мешкали четверо її одружених синів, двоє одружених онуків та ін. [209, арк. 485 зв. – 486, арк. 693 зв. – 695].

Наприкінці XIX ст. частка багатопарних родин купецтва Харківської губернії стрімко зменшувалась, так само як і кількість населення, яке мешкало в родинях такого типу. У 1893 р. в Харкові налічувалось відповідно 5% багатопарних родин від загального числа, та 10% населення в них [250, арк. 1-159]. Однак, на початку XX ст. кількість багатопарних родин дещо зросла, коливаючись у межах 6-7%. Так, у 1902 р. маємо 20 складних купецьких родин Харкова з 354 [251, арк. 1-120]. Родини такого типу в губернському купецтві були представлені шлюбними парами голови родини та його дітей (а іноді й онуків), шлюбними парами дітей, що проживали із вдовим головою родини, та шлюбними парами кількох одружених братів. Так, у 1811 р. в родині харківського купця Г. Алексеєва проживало двоє його одружених братів [206, арк. 59 зв. – 60].

Протягом кінця XVIII – на початку XX ст. в середовищі купецтва Харківської губернії значно збільшилась кількість одинаків, тобто осіб, що вели окреме господарство. Переважно це були чоловіки, які ще не мали своєї родини, але іноді це були вдовці або вдовиці. Якщо у першій третині XIX ст. господарства одинаків складали 4% від загальної кількості родин купецтва, то у другій третині століття їх кількість зросла до 10%. В останній третині XIX ст. кількість таких господарств збільшилась майже до 25%. Так, в Харкові у 1870 р. з 246 досліджених родин, 49 були господарствами одинаків [205, арк. 1-353].

У період з кінця XVIII до початку XX ст. в середовищі губернського купецтва збільшилась частка родин, в яких проживали родичі без шлюбу. Переважно це були родини, в яких вдовець або вдовиця мешкали з дітьми, неповнолітніми або ще неодруженими повнолітніми. У більшості випадків це родини саме з жінками-вдовицями. Крім того, були родини, в яких мешкали неодружені брати та сестри, та деякі інші варіації. Так, у 1835 р. в родині харківського купця М. Северіна разом з ним були записані два його брати та сестра [207, арк. 77 зв. – 78]. Протягом досліджуваного періоду відсоток таких родин збільшився з 5% до 14% від загальної кількості купецьких родин. Але така тенденція не була постійною, і в останній третині XIX ст. їх частка в середовищі купецтва губернії зменшилася. У Харкові в 1893 р. родини, в яких проживали родичі без шлюбу становили тільки 7,5% від загального числа купецьких родин [250, арк. 1-159]. На 1902 р. такими були 20 з 354 харківських купецьких родин [251, арк. 1-120].

Незначною була кількість родин, в яких разом зі шлюбною парою мешкали інші непрямі родичі. Протягом кінця XVIII – на початку XX ст. кількість такого типу родин в купецтві краю не перевищувала 5%. Прикладом такої родини може бути родина харківського купця П. Єрасова, з яким проживали двоє його неодружених братів та їх 87-річна бабка [249, арк. 113 зв. – 114].

Висновки. Отже, дослідивши основні характеристики демографічних процесів серед купецьких родин Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. можна прийти до наступних висновків. Східноєвропейська модель демографічної поведінки залишалась актуальною для представників купецької верстви протягом всього досліджуваного періоду. Результати аналізу історико-демографічного розвитку купецької родини демонструють нам складність процесів, що відбувались в суспільстві Російської імперії. Аналіз демографічної поведінки купецтва краю

свідчить, що визначальний вплив на неї мав економічний фактор. Важливим фактором була також ментальність верстви – плід суспільно-економічних реалій життя, станових стереотипів та традицій оточуючого суспільства. Еволюцію купецької родини регіону не можна розглядати як однобічний процес, на цьому шляху були зупинки і навіть зміни у протилежному напрямку. На родину впливало багато факторів, як-то: соціальні умови життя, взаємодія традицій та нововведень в соціальному житті та ін. Але в цій ситуації не було нічого дивного, за не менш складними сценаріями відбувались демографічні трансформації в інших регіонах Російської імперії.

Демографічні зміни купецької родини Харківської губернії були тісно пов'язані з процесами соціальної модернізації, що охопили суспільство наприкінці XVIII – на початку XX ст. Порівняння з аналогічними процесами, що відбувались в середовищі купецтва інших регіонів Російської імперії, дозволяє констатувати, що родина купецтва регіону за показниками свого демографічного розвитку відповідала загальним тенденціям регіонів в яких розташовувалися великі купецькі центри Російської імперії.

Список літератури: 1. Волков А. Г. Изучение мнений о величине семьи / А. Г. Волков. – М., 1971. – 156 с. 2. Hajnal J. European marriage patterns in perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Eversley (eds). *Population in History*, 1965. P. 101 – 143. 3. Laslett P. and Wall R. (eds.). *Household and Family in Past Time Further Materials from Western Europe*, 1972. 4. Водарский Я. Е., Кабузан В. И. Демографические проблемы истории СССР досоветского периода / Я. Е. Водарский, В. И. Кабузан. – М., 1989. – С. 110-119. 5. Гончаров Ю. М. Историческое развитие семьи в России в XVIII – начале XIX вв. / Ю. М. Гончаров. // *Преподавание истории в школе*. – 2001. – № 7. – С. 21-32. 6. ДАХО. – Ф. 44, оп. 1, спр. 303. О причислении разного звания людей в купечество, 286 арк.. 7. Демкин А. В. Русское купечество XVII – XVIII вв.: города Верхневолжья / А. В. Демкин. – М., 1990. – 92 с. 8. Міщенко В. І., Корогод Г. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи Сумщини (XIX – поч. XX ст.) / В. І. Міщенко, Г. І. Корогод. – Суми, 1999. – 76 с. 9. Лаверычев В. Я. Всероссийский союз торговли и промышленности / В. Я. Лаверычев // *Исторические записки*. – 1961. – Т. 70. – С. 35–60. 10. ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 34. Списки обывателей города Харькова. 1811 г., 421 арк. 11. ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 77. Списки обывателей города Харькова. 1826 г., 331 арк. 12. ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 273 а. Ревизская сказка о купцах. 1850 г., 1191 арк. 13. ЦДІАК України. – Ф. 1959: Харківський і Воронежський генерал-губернатор. – Ф. 1959, оп. 1, спр. 12. Ведомость о количестве зданий и жителей в г. Лебедине, арк. 12 зв. 14. ЦДІАК України. – Ф. 1958, оп. 1, т. 2., спр. 1090. Список купцов с перечислением имеющих у них домов, лавок, оборотных капиталов и товаров (г. Сумы), 185 арк. 15. ЦДІАК України. – Ф. 1760, оп. 1, спр. 242. Список купцов с указанием, из какого сословия они вышли, 181 арк. 16. ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 338 а. Роспись города Харькова на 1854 г., 196 арк. 17. *Город и горожане России в XVII – первой половине XIX вв.* // Сб. статей. – М., 1991. – 211 с. 18. Брянцев М. В. Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.) / М. В. Брянцев. – М., 2000. – 96 с. 19. Пазяк М. М. Прислів'я та приказки / М. М. Пазяк. – К., 1990. – 577 с. 20. Захаров В. В. Купечество Курской губернии в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Курск, 1996. – 20 с. 21. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайпс. – Кембридж, Массачусетс, 1980. – 440 с. 22. Адаменко С. В. Купечество в социально-культурном развитии России: исторический аспект // *Духовно-культурные процессы в современной России: Сб. статей*. – М., 1998. – С. 119–131. 23. ЦДІАК України. – Ф. 1760, оп. 1, спр. 178. Ведомость об иногородных купцах, записавшихся в Харькове как гости, 2 арк. 24. *Адресно-довідкова книга «Весь Харків» на 1929-й рік*. – Х., 1929. – 207 с. 25. Петров Н. В. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского

хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год / Н. В. Петров. – Харьков, 1896–1901. – Вып. 1–3. **26.** ДАХО. – Ф. 45, оп. 13, т. 1, спр. 29. Гильдейские списки купцов и их семей по городу Харькову, 200 арк. **27.** ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 464 а. Роспись города Харькова на 1862 г., 181 арк. **28.** ДАХО. – Ф. 45, оп. 6, т. 1, спр. 559. Гильдейский список 1905 г., 115 арк. **29.** ЦДІАК України. – Ф. 1958, оп. 1, спр. 1090. Список купцов и сумм оборотного капитала у каждого, 82 арк. **30.** ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 102. Алфавит обывателей города Харькова. 1832 г., 607 арк. **31.** Ганцкая О. Я. Семья: структура, функции, типы / О. Я. Ганцкая. – 1984. – № 6. – С. 16-28. **32.** Герасимова И. А. Структура семьи / И. А. Герасимова. – М., 1976. – 168 с. **33.** Голод С. И. Семья и брак. Историко-социологический анализ / С. И. Голод. – СПб, 1998. – 272 с. **34.** Волков А. Г. Изучение мнений о величине семьи / А. Г. Волков. – М., 1971. – 156 с. **35.** Брянцев М. В. Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.) / М. В. Брянцев. – М., 2000. – 96 с. **36.** Вольфсон С. Я. Семья и брак в их историческом развитии / С. Я. Вольфсон. – М., 1937. **37.** Зацепин В. И. Семья. Социально-психологические и этические проблемы / В. И. Зацепин. – К., 1989. – 254 с. **38.** Боярский А. Я. Население и методы его изучения / А. Я. Боярский. – М., 1975. – 264 с. **39.** Косвен М. О. Семейная община и патронимия / М. О. Косвен. – М., 1963. – 218 с. **40.** ДАХО. – Ф. 44, оп. 1, спр. 303. О причислении разного звания людей в купечество, 286 арк.

Надійшла до редколегії 10. 11. 2012

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

Купецька родина Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: історико-демографічне дослідження / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998). – С. 135-149. Бібліогр.: 40 назв.

В статье автор исследует демографические аспекты развития купеческой семьи Харьковской губернии. Историко-демографическое изучение купеческой семьи региона позволило определить основные тенденции и направления этого развития. Основной тенденцией прослеживается упрощение структуры семьи. Такая ситуация в целом отвечала так называемой «восточной» демографической модели.

Ключевые слова: демография, купеческая семья, простая семья, сложная семья, Харьковская губерния.

The author researches the of the merchant family Kharkov province. Historical-demographic study of a merchant family in the region has allowed identifying the main trends and directions of development. The main trend observed simplification of the structure of the family. This situation generally responded so-called «eastern» demographic model.

Keywords: demography, merchant family, simple family, multiple family, Kharkov Province.